

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Verfransing onder de loep: Nederlands-Frans taalcontact (1500-1900) vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief

Assendelft, B.M.E.

Citation

Assendelft, B. M. E. (2023, May 24). *Verfransing onder de loep: Nederlands-Frans taalcontact (1500-1900) vanuit historisch-sociolinguïstisch perspectief*. LOT dissertation series. LOT, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3618471>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3618471>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 3 De historische context

In dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van Leiden behandeld met speciale aandacht voor de zeven sociale domeinen die ook in het *Language of Leiden*-corpus verwerkt zijn. Dit zijn achtereenvolgens en in alfabetische volgorde: Academie, Economie, Liefdadigheid, Literatuur, Privé, Publieke Opinie en Religie (zie ook hoofdstuk 4). Na een algemene paragraaf over de ontwikkeling van de stad Leiden en zijn bevolking door de eeuwen heen (paragraaf 3.1), wordt in de paragrafen 3.2 tot en met 3.8 de historische context van elk van de zeven sociale domeinen voor de stad Leiden gegeven. Ook zal voor elk sociaal domein de link worden gelegd met de teksten die voor het sociale domein in kwestie zijn gekozen bij de opbouw van het *LOL*-corpus.

3.1 Stad en bevolking

Leiden tot het Ontzet (begin–1574)

Al rond 850 bestond er een nederzetting genaamd Leithon aan de oevers van de Rijn (Van der Vlist 2002: 17). Vanwege de gunstige ligging aan de rivier groeide het dorp snel uit tot een stad met stadsrechten, die bekrachtigd werden in 1266, maar die waarschijnlijk al dateren van voor 1200. Leiden viel in deze periode onder het graafschap Holland en vormde voor de Hollandse graven in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw een belangrijke verblijfplaats. Er was een grafelijk hof rond het Gravensteen met een kapel, de latere Pieterskerk, die in 1121 werd gewijd (Van der Vlist 2002: 22–25).

Rond 1250 had Leiden ongeveer 1.250 inwoners; rond 1350 was dit aantal gegroeid tot zo'n 4.000 en rond 1440 waren er circa 6.000 Leidenaren (De Boer 1978: 145; De Boer 1991: 38–39; Brand 1996: 30). Tussen 1440 en 1480 vond een bevolkingsexplosie plaats en verdubbelde het aantal bewoners van Leiden, waardoor de stad rond 1500 een bevolking van tussen de circa 12.000 en 14.000 inwoners had (Noordam 2002: 18; De Boer 1991: 37; Brand 1996: 30). Hiermee was Leiden eind vijftiende eeuw de grootste stad van het graafschap Holland (Brand 1996: 30). Dat Leiden in de middeleeuwen zo hard groeide, was met name te danken aan het feit dat de stad gedurende de veertiende en vijftiende eeuw een bloeiende lakenindustrie ontwikkelde, wat een grote

toestroom van immigranten vanuit het omliggende platteland, maar ook van verder weg teweegbracht (Van der Vlist 2002: 56). Deze immigratie compenseerde ruimschoots de hoge sterfte die onder de stedelingen plaatsvond door met name steeds terugkerende pestepidemieën, die vanaf het midden van de veertiende eeuw woedden en vanaf 1450 elk decennium wel een keer de kop opstaken in Leiden (Brand 2002: 118–119).

In 1433 was het graafschap Holland, en daarmee ook Leiden, deel geworden van het Bourgondische rijk, vanaf 1482 geregeerd door de Habsburgse vorsten, achtereenvolgens Filips de Schone (1478–1506), Karel V (1500–1558) en Filips II (1527–1598) (Rietbergen 2007: 34–35; 52–56; 69–70). In 1572 schaarde Leiden zich aan de kant van de opstand tegen de Spaanse koning Filips II (Groenveld 2002: 203–204). Hierop belegerden Spaanse troepen Leiden vanaf oktober 1573 tot maart 1574; in de tweede helft van mei 1574 begon de tweede belegering. Omdat de belegeraars militair gezien veel sterker waren, werd Leiden steeds meer ingesloten en was het niet meer mogelijk om voedsel van buiten de stadsmuren aan te voeren. De voedselvoorraden slonken snel en in juli kwam daar ook nog een pestepidemie bovenop. In juli besloten de personen rond Willem van Oranje om het land rondom Leiden onder water te zetten, waardoor op 3 oktober 1574 de Spanjaarden vluchtten en de geuzen Leiden met vaartuigen met voedsel konden bereiken (Groenveld 2002: 204–209).

Het beleg van Leiden had een grote impact op de bevolking van Leiden. In het decennium vóór het beleg lijkt de bevolking nog wel gegroeid te zijn: in 1561 moeten er rond de 11.000 Leidenaren zijn geweest en tijdens het beleg van Leiden in 1574 woonden er ongeveer 12.500 mensen in Leiden. Bij een volkstelling die in augustus 1574 (tijdens het beleg van Leiden) werd gehouden, bleek dat op dat moment 12.456 personen in de stad verbleven (De Boer & Van Maanen 1986: 16–17; Noordam 2002: 18). In de laatste maanden van het beleg overleden echter zo'n 5.000 Leidenaren, ofwel twee vijfde van de gehele bevolking, door pest of ondervoeding; tijdens het hele beleg zijn ongeveer 6.000 mensen omgekomen (Groenveld 2002: 211). Hierdoor zou Leiden eind 1574 nog maar zo'n 7.500 inwoners moeten hebben geteld. Er zijn echter ook schattingen die uitgaan van andere aantallen. Noordam (2003: 44–45) berekende op basis van het aantal Leidse huizen en gegevens uit doop-, trouw- en begraafregisters dat Leiden in 1575, dus een jaar na het beleg, ongeveer 10.000 inwoners moet hebben gehad.

Afbeelding 3.1. Otto van Veen, 1574–1629, *De hongerende bevolking na de opheffing van het beleg van Leiden*. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

In dat geval zou óf het aantal inwoners van Leiden tijdens het beleg hoger moeten hebben gelegen dan de volkstelling van 1574 laat zien, óf het aantal overledenen tijdens het beleg moet een overschatting zijn. Een bevolkingstoename van enkele duizenden door immigratie in een jaar tijd lijkt mij niet realistisch.

Leidse voorspoed (1575–1700)

Wat het precieze aantal inwoners van Leiden ook is geweest, het is in elk geval duidelijk dat de bevolking van Leiden door het beleg gekrompen was. Na het ontzet van Leiden in oktober 1574 kwam Leiden echter weer in een periode van bloei en groei terecht, die tot aan het einde van de zeventiende eeuw zou duren en die wederom gepaard ging met een grote bevolkingsgroei. De godsdienstvrijheid en andere voordelen die Leiden bood aan religieuze vluchtelingen (waaronder zich bijvoorbeeld Franse hugenoten en de Engelse Pilgrims bevonden) en de grote werkgelegenheid die voortkwam uit een opleving van de textielindustrie in deze tijd, maakte Leiden een aantrekkelijke stad voor immigranten.

Zoals te zien is in onderstaande tabel 3.1, groeide de bevolking van Leiden explosief aan het einde van de zestiende en in de zeventiende eeuw, van 10.000 vlak na het beleg van Leiden tot 55.000 een eeuw later. Dit maakte Leiden na Amsterdam de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden (Van Maanen 2003: 21; Van der Woude 1980: 137). Door de snelle bevolkingsgroei moest de stad ook tot drie keer toe worden vergroot; dit gebeurde in 1611, in 1644 en in 1658. Hierdoor had Leiden in 1658 de omvang van de huidige binnenstad van Leiden gekregen (Van Maanen 2003: 25–27). De volgende stadsuitbreiding zou pas in 1896 plaatsvinden (Van Maanen 2004: 38).

Pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw liep het aantal bewoners van Leiden terug, een trend die gedurende de gehele achttiende eeuw doorzette tot er in 1815 nog slechts 28.000–28.500 Leidenaren over waren (Lucassen & De Vries 2001: 39; Noordam 2003: 45; Van Maanen 2004: 17).

jaar	geschat bevolkingsaantal
1575	10.000
1600	22.000
1625	47.000
1650	49.000
1675	55.000
1700	53.000

Tabel 3.1. Geschatte bevolking van Leiden tussen 1575 en 1700. Overgenomen uit Noordam 2003: 45.

De bevolkingstoename in de zestiende en zeventiende eeuw kan alleen worden verklaard uit immigratie: natuurlijke bevolkingsaanwas speelde in deze tijd – vanwege hoge sterftcijfers door armoede en ziektes – nauwelijks een rol (Van der Woude 1980: 140; Lucassen & De Vries 1996: 139; Lucassen & De Vries 2001: 24).

Uit een onderzoek naar Leidse ondertrouwakten, waarbij bij wijze van steekproef veertig procent van al deze akten uit de perioden 1586–1595, 1641–1650 en 1691–1700 is onderzocht, blijkt dat in de periode 1586–1595 driekwart van alle bruiden en bruidegoms in Leiden oorspronkelijk niet uit Leiden kwam. In de periode 1641–1650 was dit twee derde, terwijl in de periode 1691–1700 nog minder dan een derde buiten Leiden was geboren (Lucassen & De Vries 1996: 148; 164; Lucassen & De Vries 2001: 40; De Vries e.a. 2003: 93). De verschillende herkomstregio's en de percentages bruiden en bruidegoms die uit elk van

deze regio's kwamen zijn opgenomen in tabel 3.2. Er moet bij deze tabel wel rekening gehouden worden met het feit dat de absolute aantallen bruiden en bruidegoms waarop de percentages gebaseerd zijn, voor elk van de drie perioden verschillend zijn, omdat de omvang van de bevolking van Leiden ook verschillend was in elk van de perioden. Het totale aantal onderzochte ondertrouwakten per periode staat daarom ook genoemd in de tabel voor elk van de drie perioden.

herkomst	1586–1595	1641–1650	1691–1700
Leiden	24,7%	32,8%	69,0%
rest Republiek	14,7%	17,7%	21,0%
Duitse staten	2,6%	13,1%	3,6%
Zuidelijke Nederlanden	53,7%	28,1%	2,0%
Frankrijk	0,4%	2,1%	2,4%
Engeland	1,7%	2,6%	0,3%
overige landen	0,5%	0,7%	0,0%
niet geïdentificeerd	1,7%	3,0%	2,0%
totaal	100% (n=2455)	100% (n=3544)	100% (n=2839)

Tabel 3.2. Herkomst van bruiden en bruidegoms in Leiden in de perioden 1586–1595, 1641–1650 en 1691–1700. Overgenomen uit Lucassen & De Vries 1996: 148 en Lucassen & De Vries 2001: 29; 40.

Afgaand op de ondertrouwakten was aan het einde van de zestiende eeuw de grootste groep nieuwkomers in Leiden afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden: ruim de helft van alle bruiden en bruidegoms in Leiden gaf deze regio op als herkomstplaats. Het betrof hier vooral migranten afkomstig uit Vlaanderen en uit het huidige Noord-Frankrijk, uit textielplaatsen rond het huidige Rijsel/Lille als Hondshoote, Ronse, Ieper en Poperinge (Lucassen & De Vries 1996: 146–147; Lucassen & De Vries 2001: 26–27; De Vries e.a. 2003: 85). Zij ontvluchtten hun woonplaatsen niet alleen vanwege de religieuze vervolging van protestanten, maar ook vanwege de verwoestende effecten van de oorlog met Spanje, die een groot deel van de economie had platgelegd (Lucassen & De Vries 2001: 28). In de textielstad Leiden konden zij weer aan de slag in de textielindustrie.

Afbeelding 3.2. Kaart van Leiden na de drie stadsuitbreidingen, gepubliceerd door Frederik de Wit, ca. 1698. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

In de loop van de zeventiende eeuw nam het aandeel van deze Vlaamse immigranten in de totale migratiestroom af. Dit had er vooral mee te maken dat Vlaanderen niet meer gebukt ging onder de oorlog, waardoor de textielindustrie in bijvoorbeeld Hondschoote langzaam weer op gang kwam (Lucassen & De Vries 1996: 151). Volgens tabel 3.2 was in de periode 1641–1650 nog steeds ruim een kwart van de bruiden en bruidegoms afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, maar meer dan de helft hiervan kwam niet uit de omgeving van Rijsel, maar uit de (eveneens op textiel gerichte) streken rond Luik en Eupen (Lucassen & De Vries 2001: 32). Ook het aandeel immigranten uit de Duitse staten, met name uit de omgeving van Aken en Münster, nam toe. Dit waren ook typische textielgebieden. Deze verschuiving van de herkomst van immigranten was na 1620 op gang gekomen door een veranderende vraag naar gespecialiseerde arbeidskrachten (Lucassen & De Vries 1996: 148). Tot 1630 waren saaien de belangrijkste stoffen die werden

geproduceerd, een textielsoort die ook de basis van de textielindustrie rond Rijsel vormde. Vanaf circa 1620 begon Leiden echter een nieuw soort stof te produceren, die gedurende de verdere zeventiende eeuw een grote populariteit genoot: laken.¹⁰ De migranten uit de Duitse staten, Luik en Eupen waren gespecialiseerd in de techniek die nodig was om laken te maken (Lucassen & De Vries 2001: 33–34; De Vries e.a. 2003: 94). De centrale rol die Leiden in deze tijd invulde in de Europese textielindustrie gecombineerd met een grote werkgelegenheid op het gebied van het specialisme van deze arbeiders en hoge lonen in vergelijking met de streken waar de immigranten vandaan kwamen, werkte als een magneet (Lucassen & De Vries 1996: 148–150; Lucassen & De Vries 2001: 30–32; Noordam 2003: 53).

Rond 1670/1675 zette de neergang van de Leidse textielindustrie in, vooral vanwege toenemende concurrentie vanuit het buitenland, waar de lonen lager waren en dus de stoffen, die overigens wel van dezelfde kwaliteit waren, goedkoper (Lucassen & De Vries 2001: 39; Noordam 2003: 53). Daarnaast had Leiden in de decennia ervoor zoveel nieuwe bewoners gekregen, dat er voor de nodige arbeidskrachten grotendeels uit de eigen bevolking geput kon worden. Vandaar dat het aantal buitenlandse bruiden en bruidegoms in het laatste decennium van de zeventiende eeuw nog geen tien procent van het totale aantal bruiden en bruidegoms was, zie tabel 3.2 (Lucassen & De Vries 2001: 38–39). Toch werden er nog steeds immigranten aangetrokken in het laatste kwart van de zeventiende eeuw: vanaf 1681 werden er allerlei privileges, waaronder vrijdom van belasting en gratis poorterschap, beloofd aan gereformeerde, Franse textielarbeiders die zich in Leiden wilden vestigen (Bots, Posthumus Meyjes & Wieringa 1985: 69–70). Uit Duitsland kwamen toen vooral immigranten met beroepen in de voedingssector, zoals bakkers, en in de achttiende eeuw kwam er veel vraag naar Duitse koetsiers, lijfknechten en tuinmannen in Leiden. Deze werden ingehuurd door rijke Leidenaren, voor wie het hebben van veel personeel een belangrijk statussymbool was (Noordam 1996: 63).

¹⁰ Niet te verwarren met de middeleeuwse stof die dezelfde naam draagt. De productie van de zware middeleeuwse lakens was rond 1560 tot stilstand gekomen; in de zeventiende eeuw kwam er een nieuw soort laken op de markt, die van een ander soort wol werd gemaakt en veel lichter was dan middeleeuws laken (Marsilje 2002: 111; Brand 2002: 113; De Vries e.a. 2003: 92).

Leiden in verval en herstel (1700–1899)

Door het verval van de textielindustrie en de daarmee gepaard gaande afname van werkgelegenheid in de stad was er in Leiden in de achttiende eeuw sprake van toenemende armoede. Veel mensen verlieten Leiden dan ook, wat een grote bevolkingsafname voor de stad tot gevolg had (De Vries e.a. 2003: 93). In 1795 telde Leiden nog ongeveer 31.000 inwoners, waarmee Leiden nog de vijfde stad van Nederland was, en dit aantal nam nog af tot zo'n 28.000 inwoners in 1815. Hierna begon de bevolking weer te groeien, tot circa 45.000 in 1896, het jaar waarin Leiden ook voor het eerst sinds de zeventiende eeuw weer ging uitbreiden en er door deze annexatie weer 8.500 inwoners bij kreeg. Andere Nederlandse steden groeiden echter harder, waardoor Leiden in 1899 met een bevolking van circa 55.000 inwoners de achtste stad van Nederland was geworden (Van Maanen 2004: 38; Noordam 2003: 45; Tjalsma 2004: 41). Anders dan vóór de negentiende eeuw het geval was, was de bevolkingsgroei van Leiden – afgezien van de annexatie van delen van omliggende gemeenten in 1896 – een gevolg van natuurlijke bevolkingsaanwas en niet van immigratie (Tjalsma 2004: 41–43). Tussen 1849 en 1899 was steeds maximaal 1,7 procent van de Leidse bevolking geboren in het buitenland; tussen de 80 procent (in 1849) en 70 procent (in 1899) was in Leiden zelf geboren (Tjalsma 2004: 51). De bevolkingsopbouw in de negentiende eeuw was dus duidelijk anders dan die in de zestiende en zeventiende eeuw.

Leiden als immigrantenstad

Tijdens de bloeitijd van de Leidse textielnijverheid aan het eind van de zestiende en in de zeventiende eeuw waren met name immigranten die uit het grensgebied tussen het Franse en het Nederlandse taalgebied kwamen zeer belangrijk voor Leiden (Lucassen & De Vries 2001: 24). De Leidse, uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige immigranten vormden althans in de zestiende en begin zeventiende eeuw ook een relatief homogene groep migranten vergeleken met bijvoorbeeld de veel heterogenere groep migranten die Amsterdam aantrok (Hendriks e.a. 2018: 148). Een deel van de nieuwkomers in Leiden was Franstalig (Noordam 1996: 53). De oprichting van een Waalse kerk door de Franse hugenoten aan het einde van de jaren 1570 en de groei van deze kerk in de zeventiende eeuw geven hier ook blijk van: het aantal lidmaten van deze gemeente steeg van 425 in het jaar 1584 tot 5.000 in 1643 (Kooi

2000: 163; Buisman 2003: 127). Leiden vormt dus een goed voorbeeld van een stad waar de invloed van het Frans op het Nederlands zichtbaar moet zijn, veel meer dan bijvoorbeeld Amsterdam, waar vooral veel Duitsers en Scandinaviërs naartoe migreerden (Lucassen & De Vries 2001: 37). Om deze reden is ervoor gekozen om het huidige onderzoek op Leiden te richten. Hiermee bedoel ik echter nadrukkelijk niet dat deze Franstalige Leidse immigranten precies degenen waren die ervoor zorgden dat er Franse elementen in het Nederlands terechtkwamen. Het doel van dit proefschrift is dan ook niet om de invloed van deze migranten op het Nederlands te onderzoeken, maar om het gebruik van uit het Frans geleende elementen in het Nederlands als geheel te bestuderen, ongeacht dankzij welke sprekers deze elementen precies in het Nederlands terecht zijn gekomen. Om echter de variabele regio constant te houden, is ervoor gekozen om het onderzoek op één stad te richten, en onder andere vanwege de specifieke migratiegeschiedenis is Leiden als deze stad uitgekozen.

3.2 Academie

De universiteit en de stad

De Leidse universiteit werd gesticht in 1575. Deze universiteit was de eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden en was in de zeventiende en achttiende eeuw de belangrijkste plek voor het volgen van hoger onderwijs in Holland en Zeeland (Roberts & Otterspeer 2003: 208). De universiteit bracht echter meer dan alleen onderwijs: er vestigden zich met de komst van de universiteit ook drukkerijen en boekhandels in Leiden, en instellingen als de bibliotheek, de hortus botanicus, het anatomisch theater en de rariteitenkabinetten waren niet alleen bedoeld voor de academici, maar stonden ook open voor de ‘gewone’ burgers van Leiden. Dit alles gaf de stad een ‘cultuur van geleerdheid en beschaving, nieuwsgierigheid en vorming’ (Roberts & Otterspeer 2003: 213; Otterspeer 2008: 98).

In de negentiende eeuw gingen de Leidse professoren zich ook meer en meer maatschappelijk inzetten voor de stad, door het houden van lezingen voor een groter publiek, maar ook door het bekleden van functies als gemeenteraadslid of bestuurslid van hofjes en scholen (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 223; Otterspeer 2008: 181–183). De universiteit had dus een grote invloed op Leiden, hoewel de academici lange tijd niet als echte burgers van Leiden werden gezien en de

universiteit ook wel is beschreven als een zelfstandig staatje in de stad vanwege de vele privileges en bevoegdheden die de universiteit genoot, zoals vrijdom van bepaalde belastingen en het hebben van een eigen universiteitsrechtbank (Roberts & Otterspeer 2003: 204).

Professoren en studenten

De Leidse *Professores ordinarii*, de gewoon hoogleraren, vormden samen de senaat, een college dat besliste over alle zaken gerelateerd aan de studies en studenten; buitengewoon hoogleraren hadden geen toegang tot de senaat (Molhuysen 1913: X; Otterspeer 2008: 51). De rector magnificus en vier assessoren (de vertegenwoordigers van de vier faculteiten: theologie, rechten, medicijnen en de *artes*) vormden de leiding van de senaat (Roberts & Otterspeer 2003: 203). Bij de oprichting van de universiteit bestond de senaat uit elf professoren, rond 1650 uit vijftien, en in de achttiende eeuw uit twintig professoren (Noordam 1996: 60; Otterspeer 2008: 51). In 1900 waren er 54 hoogleraren (Otterspeer 2008: 144). In de eerste eeuw van het bestaan van de universiteit kwam tussen de 37 en 44 procent van de hoogleraren uit het buitenland, in de tweede eeuw nog 25 tot 33 procent (Otterspeer 2008: 52; 55). Ook in de negentiende eeuw waren de meeste professoren Nederlands (Otterspeer 2008: 144). Over waar deze professoren woonden is niet veel informatie te vinden, maar in elk geval enkele hoogleraren woonden op het Rapenburg (Noordam 1996: 50; 76).

Het aantal studenten dat aan de universiteit studeerde, verschilde aanzienlijk per periode. In de periode 1575–1600 schreven gemiddeld 55 studenten per jaar zich in aan de faculteit van de *artes* (de filosofie en letteren), die dienstdeed als inleidende faculteit. In 1601–1625 was dit aantal gemiddeld 92, in 1626–1650 122, en daarna liep het aantal inschrijvingen terug tot 18 studenten per jaar in de periode 1726–1750 en 8 in de jaren 1751–1775 (Roberts & Otterspeer 2003: 208). In tabel 3.3 op de volgende pagina staat het aantal studenten dat in totaal aan elk van de vier faculteiten van de universiteit stond ingeschreven (*artes*, rechten, medicijnen en theologie) in de periode 1575–1674, 1675–1774 en 1775–1812. Het aantal studenten is in de tweede eeuw van het bestaan van de Leidse universiteit afgenomen, veroorzaakt door een afname van het aantal *artes*-studenten. De periode 1775–1812 is met 37 jaar weliswaar korter dan de twee voorgaande perioden van elk 100 jaar, maar met een totaal aantal studenten per faculteit van nog geen 20 procent van de

aantallen in de periode 1675–1774 is duidelijk dat de studentenaantallen eind achttiende en begin negentiende eeuw nog verder afnamen.

faculteit	1575–1674	1675–1774	1775–1812
<i>artes</i>	8.991	2.684	314
rechten	7.716	7.716	1.270
medicijnen	3.163	4.801	953
theologie	3.194	3.622	692
totaal	23.064	18.823	3.229

Tabel 3.3. Aantal studenten dat in totaal aan de Leidse universiteit was ingeschreven in de eerste ruim tweehonderd jaar van het bestaan van de universiteit. Bron: Roberts & Otterspeer 2003: 209; Otterspeer 2008: 163; 166.

In de loop van de negentiende eeuw liep het aantal aanmeldingen weer op: in de periode 1815–1845 meldden zich in totaal 4.003 studenten aan, tussen 1845 en 1875 4.214 en tussen 1875 en 1905 4.790 (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 220; Otterspeer 2008: 166; 169). Waar tot circa 1850 vooral de hoge burgerij aan de universiteit ging studeren, kwam na 1850 minstens de helft van de studenten uit de middenklasse (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 221; Otterspeer 2008: 169).

Meer dan de helft van het aantal studenten in de eerste honderd jaar kwam uit het buitenland; bijna de helft hiervan (ruim 5.600 studenten) kwam uit Duitsland. Van de binnenlandse studenten kwam 60 procent uit Holland. In de tweede eeuw slonk het aantal aanmeldingen van personen van buiten de Republiek, met name na 1750, tot zich in de periode 1795–1813 minder dan honderd buitenlandse studenten aanmeldden (Roberts & Otterspeer 2003: 209).

Het bestuur van de universiteit

Ondanks een relatieve zelfstandigheid speelde de stedelijke overheid een grote rol binnen de universiteit tot het jaar 1815. De vier burgemeesters van Leiden hadden vanaf de oprichting van de universiteit een vaste plek in het college van curatoren en burgemeesters, dat het bestuur van de universiteit vormde en onder andere professoren aanstelde en de financiën op orde hield. De drie curatoren die naast de vier burgemeesters in het college zaten, waren vertegenwoordigers van de Staten van Holland, die slechts vijf of zes keer per jaar in Leiden waren voor de vergaderingen van het college. Dit betekende dat de burgemeesters

feitelijk het dagelijks bestuur van de universiteit in handen hadden. De leiding van de universiteit lag dus voor het grootste deel bij de stedelijke overheid, wat ook te zien is aan het feit dat de vergaderkamer van het college sinds 1595 het stadhuis was en dat de rentmeester en de secretaris van het college altijd Leidse pensionarissen, regenten of topambtenaren waren, met stadssecretaris Jan van Hout tot 1596 als eerste secretaris (Roberts en Otterspeer 2003: 203–204; Otterspeer 2008: 31–33).

Afbeelding 3.3. Hendrick van der Burch, ca. 1650–ca. 1660, *Een promotie aan de Leidse Universiteit omstreeks 1650*. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Vanaf 1815 veranderde het bestuur echter: het college van curatoren (in de negentiende eeuw bestaande uit vijf personen) kreeg gedurende de rest van de negentiende eeuw steeds minder invloed, de universiteit kreeg minder zelfstandigheid en privileges en alle besluiten over financiën en benoemingen van hoogleraren moesten door de koning (in de persoon van de minister van Onderwijs) worden goedgekeurd (De Frankrijker &

Otterspeer 2004: 211; Otterspeer 2008: 128). Vanaf 1876 waren de curatoren eigenlijk geen vertegenwoordigers meer van de universiteit bij het ministerie van Onderwijs, maar waren zij vertegenwoordigers van dat ministerie bij de universiteit geworden. Curatoren waren vaak vijftig-plussers die rechten hadden gestudeerd in Leiden en vaak van adel waren en/of een politieke functie hadden naast het curatorschap (De Frankrijker & Otterspeer 2004: 211). De burgemeester van Leiden (vanaf de negentiende eeuw was er nog maar één burgemeester in plaats van vier) bleef echter lid van het college van curatoren (Otterspeer 2008: 180).

Gedurende langere tijd is de universiteit dus in zekere zin ook verweven geweest met de stad op bestuursniveau. De notulen van de vergaderingen van curatoren en burgemeesters zijn voor het domein Academie dan ook geselecteerd als teksten voor het *LOL*-corpus.

3.3 Economie

De lakennijverheid

Het economische leven in Leiden was van de veertiende tot de negentiende eeuw geconcentreerd rond de textielnijverheid, de draperie. Van het midden van de veertiende eeuw tot de jaren 1520/1530 en vanaf het jaar 1577 tot de achttiende eeuw maakte de Leidse textielnijverheid bloeiperioden mee en waren de Leidse textielproducten (eerst middeleeuws laken, later ook saai, grein, baai, ras, fustein en vele andere stoffen) internationaal vermaard (Brand 2002: 113; De Vries e.a. 2003: 85). Leiden was zelfs enige tijd de grootste textielproducent van Europa (De Vries e.a. 2003: 88). Tijdens de bloeiperioden van de textielnijverheid werkte een groot deel van de Leidse bevolking in deze industrie: in de periode 1641–1650 werkte 74 procent van de Leidse bruidegoms in de textielsector (De Vries e.a. 2003: 96). Ook werkten veel vrouwen (en ook kinderen) in de textiel, bijvoorbeeld als spinster (De Vries e.a. 2003: 89).

Lakennijverheid tot het Ontzet

Tot 1530 was de lakennijverheid zo groot in Leiden omdat er voor de vervaardiging van het laken gebruik werd gemaakt van Engelse wol, die veel beter was dan wol uit andere landen, en omdat er veel aandacht voor het verfproces was, waardoor de lakens een bijzondere glans kregen. Noord-Europa (Scandinavië, Duitsland en de Nederlanden) was

een belangrijk afzetgebied in de vijftiende eeuw; in de zestiende eeuw verschoof dit naar het zuiden (Frankrijk, Spanje en Portugal) (Posthumus 1908: 241; 251; Marsilje 2002: 106).

Na 1520/1530 ging het bergafwaarts met de Leidse laken-industrie, zoals ook te zien is in tabel 3.4, waarin het aantal lakens per jaartal wordt gegeven tussen 1500 en 1573: waar het aantal geproduceerde lakens in 1520 nog op zo'n 26.000 lag, is dat in 1570 teruggelopen naar zo'n 3 à 4.000 lakens per jaar en in 1573 is de productie nog verder ingestort. Voor alle lakens gold dat de afmeting van een laken aan het eind van de veertiende eeuw bij verkoop 19–20 el moest bedragen (Posthumus 1908: 95–97). In de zeventiende eeuw, toen er een grote verscheidenheid aan stoffen werd geproduceerd, lag het aan de soort stof hoe lang deze moest zijn bij verkoop. Zo moesten rond 1605 smalle saaïen 39 el lang zijn, rassen 28 el en baaien 56 el (Posthumus 1939: 383–384).

jaar	aantal lakens
1500	23.393
1509	22.926
1520	26.440
1530	24.017
1532	15.730
1540	15.670
1547	11.845
1548	6.355
1560	8.218
1570	3.792
1573	1.086

Tabel 3.4. Productie Leidse lakens per jaar tussen 1500 en 1573. Overgenomen uit Posthumus 1908: 370–371.¹¹

Toen de lakenindustrie rond het midden van de zestiende eeuw vrijwel geheel tot stilstand was gekomen, verpauperde Leiden snel. In 1545 werd geschat dat er tussen de 5.000 en 6.000 armen in Leiden leefden, ongeveer de helft van de bevolking, waarbij 'arm' is gedefinieerd als

¹¹ In de tabel zijn alleen de aantallen om de tien jaar opgenomen en de aantallen van jaren waarin een opvallende terugval in de productie plaatsvindt. Gegevens voor de jaren 1510 zijn niet beschikbaar; daarom is 1509 opgenomen. 1532 laat ten opzichte van 1530 een duidelijke terugval zien (gegevens voor 1531 zijn niet beschikbaar), evenals 1547 ten opzichte van 1548. Voor de jaren 1549–1555 zijn geen gegevens beschikbaar.

mensen die hun belastingen niet konden betalen. Het aantal mensen dat moest bedelen om te overleven steeg van 1.600 in 1495 tot 2.530 personen in 1570 (Brand 2002: 117).

Herstel van de lakennijverheid (1574–1700)

Na het ontzet van Leiden in 1574 werd de lakennijverheid weer hersteld. Het stadsbestuur probeerde onder andere immigranten aan te trekken door hun gunstige vestigingsvoorwaarden voor te houden (De Vries e.a. 2003: 85). Zoals in paragraaf 3.1 hierboven vermeld, had dit succes: vanaf 1577 kwam een stroom migranten op gang, eerst uit het huidige Vlaanderen en Noord-Frankrijk, later ook uit Duitse gebieden, met textielwerkers die zich in Leiden vestigden; die immigratiestroom duurde zeker tot het midden van de zeventiende eeuw. Deze migranten zorgden ervoor dat er een ‘nieuwe draperie’ ontstond in Leiden, een die niet meer was gericht op de productie van zware en dure middeleeuwse lakens, maar op de productie van saaien. Saaien waren lichte, goedkope wollen stoffen die aan het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw zeer populair waren bij de consumenten (De Vries e.a. 2003: 88). Het succes van deze stof blijkt ook uit tabel 3.5, waar het aantal geproduceerde saaien is opgenomen voor enkele jaren.

jaar	aantal saaien
1584	23.047
1598	37.189
1610	45.557
1620	50.335
1630	48.843
1640	32.578
1650	37.796

Tabel 3.5. Productie Leidse saaien per jaar tussen 1584 en 1650. Overgenomen uit Posthumus 1939: 129; 930.¹²

Rond het begin van de zeventiende eeuw deden ook andere stoffen hun intrede op de textielmarkt: fustainen (een combinatie van wol en linnen), die vanaf ongeveer 1600 tot de jaren 1630 succes hadden; rassen

¹² Tot 1600 zijn alleen voor de jaren 1584 en 1598 exacte productiegegevens bekend; daarom zijn alleen deze jaren opgenomen in de tabel. Vanaf 1600 zijn de productiegegevens van elk jaar bekend en zijn de aantallen om de tien jaar opgenomen.

(gemaakt van vette wol), die hun beste jaar in 1638 beleefden; baaien (grove wollen stoffen), waar gedurende de gehele zeventiende eeuw een constante vraag naar was; greinen (combinaties van wol, zijde en geiten- of kameelhaar) en zeventiende-eeuwse lakens (gemaakt van Spaanse wol), die in de tweede helft van de zeventiende eeuw gretig aftrek vonden en zelfs tot het einde van de negentiende eeuw werden geproduceerd (De Vries e.a. 2003: 88; 91–92; Smit 2004: 59).

Deze veelzijdigheid aan soorten stoffen (meer dan honderd in totaal), de nabijheid en goede bereikbaarheid van het Amsterdamse handelscentrum waarvandaan de grondstoffen konden worden geïmporteerd en de geproduceerde stoffen konden worden geëxporteerd, het efficiënte werkproces waarbij mannen, vrouwen en kinderen elk hun eigen taak hadden en de strenge kwaliteitscontroles zorgden ervoor dat de Leidse textielnijverheid zo succesvol was (De Vries e.a. 2003: 88–89).

Verval en opnieuw herstel van de lakennijverheid (1700–1899)

Eind zeventiende eeuw zette het verval van de lakennijverheid in, wat werd veroorzaakt door concurrentie vanuit het buitenland en van plattelandsgebieden als Tilburg en Twente, waar de arbeidslonen een stuk lager waren en de stoffen daardoor goedkoper (De Vries e.a. 2003: 92; Smit 2004: 53). In 1664 werden in totaal 144.723 stoffen geproduceerd, waarmee dit het recordjaar was voor de Leidse textielindustrie (Posthumus 1939: 931). In 1700 was dit aantal echter gedaald naar 85.005, in 1750 naar 53.947 en in 1800 naar 29.434 (Posthumus 1939: 1098–1099). Onder ‘stoffen’ worden hier alle textielproducten bedoeld die in Leiden werden geproduceerd in die tijd, te weten saai, fustein, ras¹³, grein, baai, laken en warp.

Aan het begin van de negentiende eeuw was de Leidse textielindustrie in crisis beland. Veel textielarbeiders hadden Leiden verlaten en de achterblijvers waren over het algemeen straatarm: in 1801 moest twee derde van de Leidse bevolking bedelen om te overleven (Smit 2004: 53). Door de industrialisatie kon de Leidse textielindustrie echter weer opkrabbelen. In 1816 plaatste de eerste Leidse textielfabrikant een stoommachine; in de decennia erna kregen alle grote textielbedrijven in Leiden stoommachines. Vanaf de jaren 1860 werd ook al het werk binnen één bedrijf en één gebouw gedaan; bedrijven die gespecialiseerd

¹³ Deze stof werd slechts tot het laatste decennium van de zeventiende eeuw geproduceerd.

waren in één onderdeel van de textielproductie verdwenen en ook was er nauwelijks meer thuisarbeid (Smit 2004: 55). Ondanks het herstel was de textielindustrie in de negentiende eeuw echter niet meer de grootste werkgever in Leiden: een kwart van de Leidse bevolking werkte hier aan het eind van de negentiende eeuw nog, tegenover zo'n driekwart rond het midden van de zeventiende eeuw (De Vries e.a. 2003: 96; Smit 2004: 61). Andere takken van nijverheid, zoals metaalbedrijven en de conservenindustrie, kwamen in de loop van de negentiende eeuw op ter vervanging van de textielindustrie (Smit 2004: 61–65).

Afbeelding 3.4. Isaac Claesz. van Swanenburg, 1594–1596, *Het spinnen, het scheren van de ketting, en het weven*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Overheidsbemoeienis

De stedelijke overheid had een grote rol binnen de textielindustrie (De Vries e.a. 2003: 90). Zo werden er keuren uitgevaardigd door het Gerecht, verordeningen en reglementen waar de textielindustrie zich aan moest houden. Het controleren of iedereen in de bedrijfstak zich aan deze voorschriften hield, was in de middeleeuwen de taak van een gilde, waarin alle meesters, knechten of gezellen en leerlingen van een

specifieke bedrijfstak waren verenigd. Als de waardijn, de controleur van de keuren binnen de lakennijverheid, een overtreding van een keur constateerde, moest de schepenbank van de stad meestal optreden (Marsilje 2002: 97; 99). Van de 35 gilden die er in de periode 1386–1572 in Leiden waren, waren er 11 die iets met de textielnijverheid te maken hadden: er waren aparte gildes voor vachtenploters, ververs, wolwevers, vollers, scheerders, droogscheerders, voorlakenmakers, snijders, wevers, linnenwevers en kleermakers (Marsilje 2002: 100). Deze grote hoeveelheid gildes geeft aan hoe belangrijk de textielindustrie was voor de Leidse economie van die tijd. Ook in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw (tot 1798) bestonden er gildes voor de textielnijverheid, maar grote groepen die in deze sector werkten, zoals spinners en wolvers, waren in deze tijd niet of niet meer verenigd in gildes (De Vries e.a. 2003: 102). Ook waren de textielgildes toen niet meer verantwoordelijk voor de kwaliteitsbewaking- en garantie van de textielindustrie. In plaats daarvan werden voor dit doel vanaf 1578 neringen of hallen opgericht. Van de neringen die in de tweede helft van de zestiende en de zeventiende eeuw werden opgericht, waren er in totaal zeven: de saai-, baai-, ras-, fustein-, grein-, laken- en warpnering. De controle van de voorschriften werd gedaan door waardijns; staalmeesters controleerden de kleur van de stoffen. Als er overtredingen op de keuren werden geconstateerd, deelde het neringbestuur boetes uit. Het neringbestuur bestond uit gouverneurs, wiens aanstelling door het stadsbestuur moest worden goedgekeurd. Ook waren er twee vertegenwoordigers van het stadsbestuur, de superintendents, bij de neringen betrokken (De Vries e.a. 2003: 89–90). In 1822 werden de oorspronkelijke textielhallen opgeheven of samengevoegd in één hal, de Halle van Inlandsche Manufacturen (Smit 2004: 54).

Hoewel invloed van het volk op het bestuur was uitgesloten, konden textielarbeiders, individueel of collectief, zich wel via rekestten oftewel verzoekschriften bij het Gerecht of bij de burgemeesters van Leiden uiten en vragen om zaken als loonsverhoging en het aanpassen van de reglementen die golden voor de textielindustrie (De Vries e.a. 2003: 71). Naar aanleiding van de rekestten kon het stadsbestuur besluiten om inderdaad aanpassingen door te voeren of om een verzoek van de industrie in te willigen, bijvoorbeeld voor het plaatsen van een stoommachine. In de negentiende eeuw gingen dit soort verzoeken ook wel via de Provincie (Smit 2004: 65). Daarnaast vaardigde het stadsbestuur zoals hierboven gezegd zelf ook verordeningen en bevelschriften uit die de regulering van de industrie ten doel hadden.

Zowel de rekesten vanuit de textielindustrie (en in de negentiende eeuw ook vanuit andere industrieën) en de verordeningen en besluiten vanuit het stadsbestuur vormen de teksten die voor het domein Economie in het *LOL*-corpus zijn opgenomen.

3.4 Liefdadigheid

Armoede in Leiden

Het verschil tussen rijk en arm in Leiden was redelijk groot. Rond het begin van de zestiende eeuw leefde meer dan de helft van de Leidse bevolking onder of rond de armoedegrens. De rijkste groep Leidenaren, die aan vermogen het negenvoudige van het stedelijke gemiddelde bezat, maakte slechts acht procent van de bevolking uit (Brand 2002: 121–122). Ook in de periode 1574–1670, toen het Leiden economisch voor de wind ging, was een groot deel van de Leidse bevolking arm. Dit kwam vooral doordat veel armen naar Leiden trokken in de hoop op een baan (Sluijter & Schmidt 2003: 117). Met de economische achteruitgang in de achttiende eeuw verlieten de allerarmsten Leiden weer, maar ook toen behoorde minstens de helft van de inwoners van Leiden tot de onderlaag van de bevolking (Sluijter & Schmidt 2003: 116). In de negentiende eeuw behoorde twee derde van de Leidse bevolking tot het ‘gewone volk’, waarvan minstens de helft zeer arm was en afhankelijk was van bedeling (Moes 2004: 96; 105). Door plotselinge ziekte, werkloosheid, ouderdom en weduwschap lag armoede voor het grootste deel van de Leidse bevolking altijd op de loer. Meestal werd er een beroep gedaan op familie voor financiële hulp, maar de armen konden ook rekenen op liefdadigheid vanuit de welgestelde burgers (Brand 2002: 133; Pot 1994: 17–18; Sluijter & Schmidt 2003: 118).

Particuliere armenzorg

Steun aan de armen was in Leiden geheel afhankelijk van giften van welgestelde Leidenaren, tijdens hun leven in de vorm van donaties (bijvoorbeeld door middel van collectes), na hun overlijden in de vorm van legaten en testamentaire beschikkingen. De liefdadigheid kon allerlei vormen aannemen, zoals aalmoezen, het schenken van geld aan de kerk in ruil voor memoriemissen na het overlijden van de schenker, het schenken van (een deel van) het eigen vermogen aan een liefdadigheids-

instelling, of het stichten van een eigen liefdadigheidsinstelling, zoals een gasthuis of een hofje voor de armen. In de middeleeuwen en in de zestiende eeuw waren het vooral particuliere initiatieven die de liefdadigheid vormden; het stadsbestuur stelde nauwelijks geld ter beschikking (Brand 2002: 133).

Armenzorg was voor de geldschietters niet alleen een kwestie van het tonen van naastenliefde voor hun minderbedeelde stadsgenoten: de rijke burgerij probeerde door liefdadigheid ook de onderlaag van de bevolking op te voeden tot goede burgers en de maatschappelijke rust te bewaren (Brand 2002: 133; Moes 2004: 105).

Overheidsbemoeienis

Hoewel armenzorg tot en met de zestiende eeuw vooral een zaak was van particulieren, had het stadsbestuur wel grip op de armenzorg in de stad: het stelde beheerders aan voor de liefdadigheidsinstellingen, die verantwoording aan de burgemeesters en schepenen moesten afleggen en vaak zelf ook een rol speelden in het stadsbestuur (Brand 2002: 146).

Aan het einde van de zestiende eeuw werd de armenzorg gecentraliseerd en kreeg de stedelijke overheid de controle over de zorg voor de armen. In deze context werd het Huiszittenhuis in 1582 opgericht, dat tot in de negentiende eeuw de belangrijkste Leidse liefdadigheidsinstelling zou vormen (Pot 1994: 161; Moes 2004: 107). Het Huiszittenhuis ontstond uit een fusie van de drie Huiszittenhuizen die in de middeleeuwen hadden bestaan (een voor elke parochie die Leiden toen rijk was) en was bedoeld voor het meest voorkomende type arme: de arme die niet bedelde en niet in een tehuis was opgenomen, maar die thuis in stilte armoede leed (Pot 1994: 164; Sluijter & Schmidt 2003: 119). De regenten die het bestuur van het Huiszittenhuis vormden, waren deels door het stadsbestuur benoemd en deels door de Nederduits gereformeerde kerk (Pot 1994: 164). Vanaf het moment dat het Huiszittenhuis werd gesticht, werd er ook actief liefdadigheidsgeld opgehaald in de stad door middel van onder andere heffingen en collectes, die vaak door de overheid waren ingesteld. Dit bleef zo tot het einde van de achttiende eeuw, waarna liefdadigheid meer en meer werd geregeld door de kerken en er naast het Huiszittenhuis, dat van overheidswege was opgericht en daardoor Nederduits gereformeerd was, ook andere armbesturen werden opgericht door de diverse geloofsstromingen die er in Leiden waren (Sluijter & Schmidt 2003: 119–121). In de negentiende

eeuw verstrekke het stadsbestuur echter ook de nodige subsidies aan liefdadigheidsinstellingen (Moes 2004: 106–107). Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ging de overheid zich weer meer en meer bemoeien met de armenzorg (Moes 2004: 108).

Soorten liefdadigheidsinstellingen

Er werden in de loop der tijd verschillende liefdadigheidsinstellingen gesticht die naast het al genoemde Huiszittenhuis bestonden, waaronder gasthuizen, hofjes, minnehuizen en weeshuizen. De gasthuizen, die door het stadsbestuur werden bekostigd (Sluijter & Schmidt 2003: 121), werden vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw opgericht. Er werden er in Leiden drie gesticht: het Catharinagasthuis, het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis en het Elisabethgasthuis. Deze hadden aanvankelijk de functie van gasthuis waar zwervers, bedelaars, werkzoekenden, bedevaartgangers en marskramers die op doorreis waren werden opgevangen, maar later kregen ze steeds meer de functie van een ziekenhuis en werden ze vooral gebruikt om arme zieken, krankzinnigen en ouderen uit Leiden te verplegen (Brand 2002: 136–139).

Na 1460 werden er hofjes op diverse plekken in de stad gesticht. In 1574 waren er acht hofjes (Brand 2002: 143). Tot en met 1899 zijn er in totaal 34 hofjes in Leiden gesticht (Kleibrink & Spruit 1979). Hofjes bestonden uit twaalf of dertien huisjes rond een binnentuin die vanaf de straat alleen bereikbaar was via een toegangspoort. Arme ouderen mochten hier gratis wonen (Brand 2002: 143). Hofjesbewoners werden wel geacht voor zichzelf te kunnen zorgen. Voor de arme bejaarden die niet meer zelfstandig konden wonen, waren er minnehuizen. In 1782 werden deze huizen samengevoegd tot het Oude Mannen- en Vrouwenhuis (Sluijter & Schmidt 2003: 122).

Van het begin van de veertiende tot het midden van de vijftiende eeuw was de Heilige Geest de belangrijkste liefdadigheidsinstelling in Leiden geweest. Vanaf eind vijftiende eeuw was het Heilige Geestweeshuis verantwoordelijk voor de opvang van wezen en vondelingen; in de loop van de zestiende eeuw werd dit ook de belangrijkste taak van de Heilige Geest (Brand 2002: 135; Van der Wiel 2010: 25). Hier kwam in de achttiende eeuw het Houhuis (opvanghuis) bij, later het Arme Kinderhuis genoemd, die volle wezen vanaf twaalf jaar en meisjes onder de twaalf jaar die halfwees waren opving (Van der Wiel 2010: 66). De naam ‘Arme Kinderhuis’ geeft niet zozeer aan dat hier arme wezen werden

ondergebracht en in het Heilige Geestweeshuis welgestelde kinderen: in doorsnee waren alle kinderen in beide tehuizen arm (Van der Wiel 2010: 73). Het was niet ongebruikelijk dat ook arme ouderen hun intrek in het weeshuis namen. In 1774 fuseerden de twee weeshuizen tot één, gereformeerd, weeshuis (Sluiter & Schmidt 2003: 122–124). Verschillende religieuze minderheden, waaronder de walen, de lutheranen en de katholieken, begonnen hun eigen kindertehuizen in Leiden in de achttiende eeuw (Van der Wiel 2010: 74–75).

Afbeelding 3.5. Anoniem, ca. 1750, *De regenten dragen weeskinderen over aan het Waalse weeshuis te Leiden*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

Zoals eerder opgemerkt was de liefdadigheid in Leiden vooral afhankelijk van giften van burgers, die onder andere door testamentaire beschikkingen na het overlijden van de betreffende persoon ter beschikking werden gesteld aan de instelling. De testamenten (of uittreksels van testamenten) die een deel van de erfenis van een Leidse inwoner beschikbaar stelden aan Leidse armen of aan instellingen die Leidse armen verzorgden, zoals weeshuizen en gasthuizen, vormen de teksten die voor dit onderzoek voor het domein Liefdadigheid zijn gebruikt. De testamenten die voor het corpus zijn geselecteerd, zijn dus verbonden met verschillende van de hierboven besproken liefdadigheidsinstellingen.

3.5 Literatuur

Rederijerskamers

Het literaire leven in Leiden speelde zich vanaf het einde van de vijftiende eeuw grotendeels af in de context van de rederijerskamers. De leden van deze kamers schreven refreinen (gedichten) en schreven en voerden toneelstukken op (zinnespelen, esbattementen en tableaux vivants); van 1509 tot 1572 waren zij ook betrokken bij kerkelijke feesten, waar zij voor de muzikale omlijsting zorgden (Verbij-Schillings 2002: 193-194). *De Witte Acoleyen*, met als zinspreuk *Liefde es 'tfondament*, is de oudste Leidse rederijerskamer, opgericht in 1498. In 1561 kwam er een tweede rederijerskamer bij, die *Die genuecht ist al* als zinspreuk had (Verbij-Schillings 2002: 193-194). In 1590 werd de Vlaamse kamer *d'Orainge Lelie* opgericht en in 1613 de *Palmboom In Liefde werckende* (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174).

De rederijers kwamen wekelijks op zondag bijeen. De leden van de *Witte Acoleyen* ontmoetten elkaar dan in hun vergaderruimte boven de Zijlpoort. Daarnaast werd er een paar keer per jaar een wedstrijd gehouden tussen verschillende kamers uit het hele land in het schrijven van refreinen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174-176). Met name in de periode van 1590 tot 1620 waren de Leidse rederijers zeer actief. Zeker rond 1600 werden er ook veel toneelstukken opgevoerd door rederijers. Een schouwburg was er echter nog niet in Leiden: de eerste werd in 1705 geopend door Jacob van Rijndorp (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174; 185). In de loop van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw verdwenen de rederijerskamers en was er weinig literaire activiteit in Leiden in georganiseerd verband.

Naast de rederijers schreven ook de academisch geschoolden gedichten en ook voerden Leidse studenten wel toneelstukken op rond 1600. De dichtwerken van de academici waren echter vaak in het Latijn of Grieks gesteld en niet, zoals bij de rederijers het gebruik was, in het Nederlands. De toneelstukken die de studenten opvoerden waren ook vaak van klassieke toneelschrijvers als Plautus (Koppenol & Hoftijzer 2003: 174; 185).

In de negentiende eeuw werd een nieuw soort rederijerskamer opgericht. Deze rederijerskamers hadden echter vooral als doel de 'uiterlijke welsprekendheid' te oefenen door het voordragen van gedichten van bekende, nationale dichters en niet van eigen werk. Ook het opvoeren van toneelstukken behoorde niet meer tot de activiteiten van de negentiende-eeuwse rederijerskamers (De Vries 2004: 178-179).

Deze rederijkerskamers kunnen dus eerder beschouwd worden als een variant van de achttiende-eeuwse genootschappen (zie hierna) dan als een rederijkerskamer in de zestiende- en zeventiende-eeuwse zin van het woord (Westers 2003: 66).

Genootschappen

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden nieuwe literaire verenigingen in het leven geroepen: de genootschappen. Deze worden wel gezien als de achttiende-eeuwse tegenhangers van de zestiende- en zeventiende-eeuwse rederijkerskamers (Koppenol & Hoftijzer 2003: 176). De sfeer bij de genootschappen was echter enigszins ernstiger dan bij de rederijkers: er werden geen kluchten en komedies meer geschreven en opgevoerd, en naast dichten waren de opbouw van de Nederlandse taal en historische en taal- en letterkundige onderwerpen belangrijke aandachtspunten binnen de genootschappen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 176–177). Men vond dat de maatschappij aan het afbrokkelen was, zowel op economisch als op moreel gebied. De genootschappen achtten het als hun taak de maatschappij weer uit dit slop te trekken en hun leden te laten ontwikkelen tot beschaafde, deugdzame mensen (Koppenol & Hoftijzer 2003: 177; Honings 2011: 17–18). Twee Leidse genootschappen die beide in 1766 werden opgericht zijn *Kunst wordt door arbeid verkreegen* en *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden*. Tot ver in de negentiende eeuw bleven dit soort genootschappen een belangrijk deel van het Leidse verenigingsleven uitmaken (De Vries 2004: 177).

Toneel

Zoals gezegd waren Leidse rederijkers in de zestiende en zeventiende eeuw veel met toneel bezig; in de achttiende eeuw brak voor de Leidse toneeltraditie een nieuwe tijd aan met de opening van de eerste Leidse schouwburg in 1705. Met name eind negentiende eeuw werden toneel en de schouwburg steeds populairder (De Vries 2004: 192). Voor het *LOL*-corpus dat voor dit proefschrift is opgebouwd, worden toneelstukken gebruikt die zijn geschreven door leden van literaire verenigingen als rederijkerskamers, maar ook toneelstukken van individuele auteurs die in Leiden woonden en toneelstukken schreven, zowel voor de Leidse schouwburg als voor een landelijk publiek.

Afbeelding 3.6. Paulus Constantijn la Fargue, 1774, *De vergaderzaal van het genootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen*. Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

3.6 Privé

De Leidse gezinnen in de vroegmoderne tijd waren gemiddeld 3,86 personen groot in 1581 en 3,62 in 1748 (Daelemans 1975: 149; Noordam 1985: 90; Sluijter & Schmidt 2003: 109). Dit was in lijn met de omvang van gezinnen in andere Hollandse plaatsen, maar kleiner dan in de rest van de Republiek en de rest van Europa, waar er meer kinderen per gezin waren. Het kerngezin, een getrouwd stel met of zonder kinderen of een weduwe of weduwnaar met kinderen, was het meest voorkomende Leidse gezinstype; er waren in Leiden (net als in de rest van West-Europa overigens) slechts weinig huishoudens waar andere familieleden inwoonden, zoals grootouders of ooms en tantes (Daelemans 1975: 158–160; Noordam 1985: 96–97; Noordam 2003: 52; Sluijter & Schmidt 2003: 109). In de meeste families werden alleen verwanten tot de vierde graad (neven en nichten) beschouwd als familie. De invloed van familieleden, bijvoorbeeld waar het de keuze van een huwelijkspartner of het verkrijgen van een specifieke baan betrof, was ook niet groot. Dit lag anders bij de elite, waar de familierelaties veel uitgebreider waren en er

intensiever contact was tussen familieleden, met name vanwege hun sociale positie en het belang van het doorgeven daarvan aan volgende generaties (Haks 1982: 47; 51–52; Sluijter & Schmidt 2003: 110–111).

Naast fysieke ontmoetingen was het schrijven van brieven het belangrijkste middel om met familie in contact te blijven: brieven werden beschouwd als een gesprek op afstand (Blaak 2004: 56; 119). Met brieven kon men sociale relaties vormen, onderhouden en bevestigen en het schrijven van brieven werd door de elite onder andere ook gebruikt om de band met familieleden aan te halen en de relaties binnen de familie uit te drukken (Ruberg 2005: 9–10). Daarnaast werd de briefcorrespondentie gebruikt als een socialisatie-instrument: niet alleen het schrijven zelf maar ook culturele normen en waarden konden door middel van brieven worden geleerd (Ruberg 2005: 8). Dit alles maakte het schrijven van brieven aan familie en vrienden een belangrijke praktijk in de vroegmoderne tijd. Om deze reden is ook het domein Privé opgenomen in het *LOL*-corpus, met brieven geschreven door Leidenaren aan familieleden en vrienden als tekstmateriaal.

3.7 Publieke Opinie

Publieke opinie is ‘datgene wat wordt uitgedrukt en gevormd in de publieke sfeer’ en is in die zin het tegenovergestelde van het privédomein (Habermas 1989: 2; Harms 2010: 21). Het idee van de publieke opinie is dat de informatie voor iedereen toegankelijk is, dat er in de publieke ruimte de mogelijkheid is voor kritiek op en discussie over deze informatie, op basis waarvan vervolgens een publieke mening gevormd kan worden. Openbare salons en koffiehuisen, waar werd gediscussieerd over publieke onderwerpen zoals de politiek, en een onafhankelijke, kritische pers zijn aanwijzingen voor het bestaan van publieke opinie (Harms 2010: 21).

De media die een grote rol speelden in de publieke opinie, waren het pamflet en de krant. Pamfletten waren meestal ‘gedrukte, niet-periodieke teksten, van een geringe omvang en met een persuasieve inhoud die betrekking heeft op de actualiteit’ (Harms 2010: 13). Pamfletten bestonden in het Nederlandse taalgebied in elk geval al sinds de vijftiende eeuw. De uitvinding van de boekdrukkunst was zeer belangrijk voor de uitgave van pamfletten (Bakker 1991: 23–24). Periodieke teksten, zoals kranten, waren naast de mogelijkheid tot het drukken ervan ook nog afhankelijk van een geregelde postdienst. Ook was het

drukken van de kranten relatief duur en wilden veel officiële instanties, zoals de overheid en de kerk, de ontwikkeling ervan tegenhouden. Dit alles zorgde ervoor dat het tot de zeventiende eeuw duurde voor de eerste kranten verschenen (Bakker 1991: 26–27).

De eerste krant (of courant) in de Nederlanden stamt uit 1618 en heette *Courante nyt Italien, Duytslandt, &c.* Deze werd uitgegeven in Amsterdam. De eerste krant die in Leiden werd gedrukt was de Franstalige *Gazette de Leyde*. De eerste Nederlandstalige Leidse krant was de *Ordinaire Leydse Courant*, die vanaf 1686 werd uitgegeven door uitgever Daniël van Gaesbeeck en die drie keer in de week verscheen, op dinsdag, donderdag en zaterdag. In 1687, toen Van Gaesbeeck de uitgifte rechten had verkocht, ging de krant verder onder de naam *Opregte Leydse Courant* (Der Weduwen 2017: 1447). In de jaren 1690 werd de krant niet alleen in Leiden, maar ook in Amsterdam verspreid (Der Weduwen 2017: 1448). De *Leydse Courant* behoorde tot de meest gelezen kranten van de Republiek, hoewel zeker aan het eind van de zeventiende eeuw de Haarlemse en Amsterdamse concurrerende kranten een grotere verspreiding kenden (Koppenol & Hoftijzer 2003: 188; Der Weduwen 2017: 1448–1450). De *Leydse Courant* verscheen van 1687 tot 1869 drie keer per week op maandag, woensdag en vrijdag. Vanaf 1869 verscheen de krant dagelijks, omdat toen het zogeheten dagbladzegel, dat een belasting op kranten inhield, werd afgeschaft (De Vries 2004: 190). Naast de *Leydse Courant* was in 1860 ook het *Leidsch Dagblad* opgericht.

Over de oplage van de kranten is weinig bekend, maar Van Goinga (2021) schat dat er rond 1770 minstens 5.000 exemplaren van de *Leydse Courant* werden gedrukt. Het lezerspubliek zal echter groter zijn geweest, want er bestonden ook verhuurders van kranten, in de reeds genoemde salons en koffiehuisen kon men de krant lezen aan de leestafel en ook in sociëteiten lagen de dagbladen ter inzage voor de sociëteitsleden (De Vries 2004: 190).

Tot de achttiende eeuw deden kranten vooral neutraal verslag van gebeurtenissen op het gebied van handel en politiek in het buitenland; het waren in wezen de openbare varianten van de koopmansbrieven van handelskantoren (Bakker 1991: 27). Aan het einde van de achttiende eeuw werden de berichten meer opiniërend van aard, omdat er vanaf toen minder censuur was (Bakker 1991: 32; Harms 2010: 25).

Voor het *LOL*-corpus zijn uitgaven van de (*Opregte*) *Leydse Courant* gekozen als materiaal voor het domein Publieke Opinie.

3.8 Religie

Katholieke periode (tot 1572)

De Rooms-Katholieke Kerk nam in de middeleeuwen, en tot 1572, een belangrijke plaats in in het dagelijks leven van de Leidse bevolking. Naast de beoefening van de godsdienst was de kerk ook een ontmoetingsplaats en een toevluchtsoord voor vreemdelingen. Bij elk stadsfeest hoorde een kerkdienst en organisaties (zoals gildes) hadden hun eigen altaar in de kerk. Ook op het onderwijs en de verspreiding van kennis had de kerk een grote invloed (Verbij-Schillings 2002: 151).

Sinds 1355 waren er drie parochies in Leiden met bijbehorende kerken: die van Sint Pieter (de hedendaagse Pieterskerk), Sint Pancras (de Hooglandse kerk) en Onze Lieve Vrouw (de Vrouwekerk, gesloopt in de negentiende eeuw) (Verbij-Schillings 2002: 151). In 1514 gingen ongeveer 5.000 personen ter communie in de Pieterskerk, tussen de 4.000 en 5.000 personen in de Sint Pancraskerk, en 550 in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Verbij-Schillings 2002: 153).

In de loop van de zestiende eeuw lieten op verschillende plekken in Europa en ook in Leiden verschillende hervormingsgezinde religieuze groeperingen van zich horen. Tussen 1525 en 1531 waren dit de lutheranen, die in Leiden echter niet veel aanhangers kregen. Voor de wederdopers (waar later de mennonieten/menisten/doorsgezinden uit zijn voortgekomen), die de aanloop naar de reformatie domineerden van 1531 tot 1545, vormde Leiden naast Amsterdam wel een belangrijk centrum in de Nederlanden (Knappert 1908: 127; Verbij-Schillings 2002: 176–177). In de jaren 1560 kwamen echter de calvinisten op, die de belangrijkste rol in de reformatie in de Nederlanden zouden spelen. Op 25 augustus 1566 vond in Leiden de beeldenstorm plaats, waarbij calvinistische aanhangers vernielingen aanrichtten in de Leidse kerken. Overtuigde calvinisten vormden in deze tijd echter slechts een kleine minderheid van de bevolking. Zo namen in 1567 284 Leidenaren deel aan het Avondmaal, wat neerkomt op twee procent van de bevolking (Groenveld 2002: 211).

Religieus landschap na de reformatie (1572–1899)

In juli 1572 trokken de geuzen Leiden binnen, waarna plunderingen en een nieuwe beeldenstorm plaatsvonden en veel katholieken, waaronder ook twee van de vier burgemeesters, Leiden verlieten (Groenveld 2002:

203). Kort daarna koos het stadsbestuur van Leiden de kant van de reformatie. De Pieterskerk en Hooglandse kerk kwamen hiermee in handen van de Nederduitse Gereformeerde Kerk (de voorloper van de hedendaagse Hervormde Kerk), die de publieke kerk van de Republiek zou worden (Verbij-Schillings 2002: 177–178; Buisman 2003: 127). De Vrouwekerk zou vanaf 1584 gebruikt worden door de Waalse gemeente, die ook gereformeerd was, maar waar de diensten in het Frans werden gehouden. De kerk was opgericht door de Franstalige hugenoten die vanwege de geloofsvervolging in Frankrijk waren uitgeweken naar (onder andere) Leiden (Buisman 2003: 127).

Na het ontzet van Leiden kregen de radicale calvinisten op bestuurlijk niveau de overhand met overtuigd calvinisten als Jan van der Does en Jan van Hout (Groenveld 2002: 211). Beide gingen bestuurlijke functies bekleden, Van der Does als curator van de universiteit en Van Hout als stadssecretaris.

De Nederduits Gereformeerde Kerk werd als publieke kerk in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw de grootste kerk van Leiden. De meeste immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden sloten zich ook aan bij deze kerk (Buisman 2003: 127). Er waren echter ook nog steeds andere geloofsstromingen actief in Leiden, waaronder de Walen, Engelse gereformeerden, groepen Vlaamse doopsgezinden, lutheranen en de Pilgrims (Buisman 2003: 127–128). En hoewel de katholieke eredienst vanaf 1573 verboden was, verdwenen ook de katholieken niet uit de Leidse samenleving (Buisman 2003: 128). Hun schuilkerken waren verbouwde huizen die op naam stonden van een particulier. In de zeventiende en achttiende eeuw waren er acht van dit soort kerken in Leiden (Haitsma 1977: 6). Er moest geld worden betaald aan de Leidse schouten om de katholieke religie te mogen belijden, de zogeheten recognities (Haitsma 1977: 11). Afgezien hiervan hadden de katholieken echter een redelijke positie in Leiden en de verdraagzaamheid tegenover katholieken werd steeds groter aan het eind van de zeventiende en in de achttiende eeuw, waardoor er bijvoorbeeld ook twee katholieke armenhuizen gesticht mochten worden (Haitsma 1977: 40; Buisman 2003: 142).

Over de aantallen aanhangers per religieuze stroming zijn enkele gegevens bekend, hoewel de schattingen niet altijd met elkaar overeenkomen. Het aantal lidmaten van de Waalse gemeente steeg van 425 in het jaar 1584 tot 5.000 in 1643 (Kooi 2000: 163; Buisman 2003: 127). Rond dezelfde tijd dat de Waalse gemeente 5.000 leden had, zouden er 3.000 à 4.000 lutheranen moeten zijn geweest (in 1650), en in 1656 waren er 6.000 katholieken (Kooi 2000: 188; Happee, Trippenzee & Van Ark

1968: 22; Buisman 2003: 139; 141–142). Uitgaand van een totaal bevolkingsaantal van ongeveer 49.000 in 1650 (zie tabel 3.1 in paragraaf 3.1), maakten de Walen dus ongeveer 10 procent uit van de Leidse bevolking, de lutheranen tussen de 6 en 8 procent en de katholieken rond de 12 procent. Dit zou betekenen dat rond 1650 ongeveer 70 procent van de Leidenaren lid moet zijn geweest van de publieke kerk (de Nederduits Gereformeerde Kerk). Er zijn echter ook schattingen die uitgaan van 85 procent Nederduits gereformeerden in Leiden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw (Noordam 2003: 46). Haitsma (1977: 5) gaat er dan weer vanuit dat aan het einde van de zeventiende en in de achttiende eeuw circa 40 procent van de Leidenaren rooms-katholiek was, terwijl De Kok (1964: 195; 203) voor 1656 uitgaat van 15 procent katholieken. Uitgaand van de bovenstaande aantallen van de minderheidsreligies lijkt een percentage van 60 à 70 procent van de Leidse bevolking dat Nederduits gereformeerd was voor de periode rond 1650 mij het meest waarschijnlijk.

Afbeelding 3.7. Hendrik Ringeling, 1852. *Gezicht in de Hooglandse kerk te Leiden.* Collectie Museum De Lakenhal, Leiden.

In de loop van de achttiende eeuw liep het aantal lutheranen en Walen terug, met name vanwege het vertrek van textielarbeiders en (Duitse en Scandinavische, lutherse) studenten uit Leiden (Buisman 2003: 139–140). De katholieken zouden gedurende de achttiende eeuw 20 procent van de totale Leidse bevolking uit hebben gemaakt (Noordam 2003: 46), hoewel Haitsma (1977: 5) voor het begin van de achttiende eeuw nog uitgaat van 40 procent katholieken en De Kok (1964: 199; 203) juist slechts op 10 procent katholieken voor het jaar 1726 uitkomt, maar vervolgens weer op 15 procent voor 1775. In de loop van de negentiende eeuw schommelde het aantal Nederduits gereformeerden/hervormden tussen de 60 en 70 procent, terwijl met de vastlegging van de gelijkheid van alle godsdiensten in 1796 het aantal katholieken in Leiden toenam tot ongeveer een kwart van de bevolking (De Kok 1964: 203; Sleebe 2004: 138; 140). In de jaren 1830 werden er ook katholieke kerken gebouwd ter vervanging van de schuilerkerken (Van Maanen 2004: 24). Andere geloofsstromingen als de Waals-hervormden, doopsgezinden, luthersen, gereformeerden en joden maakten in de negentiende eeuw bij elkaar gemiddeld tussen de 5 en 10 procent uit van het totale aantal Leidse inwoners (Sleebe 2004: 140).

Kerkbestuur en overheidsbemoeienis na de reformatie

De Nederduitse en de Waalse gereformeerde kerken hadden ten tijde van de Republiek een bevoorrechte positie ten opzichte van de andere religies in Leiden. Zo betaalde het stadsbestuur de predikanten en droeg de stedelijke overheid de zorg voor het onderhoud van de kerkgebouwen (Buisman 2003: 128; Van Maanen 2004: 23). Daar stond tegenover dat het stadsbestuur invloed had op de publieke kerk. Zo stelde de veertigraad (het belangrijkste politieke college van de stad, dat onder andere de schepenen en burgemeesters benoemde) twee van zijn leden aan als toezichthouders op de Waalse kerkenraad en de gereformeerde kerkenraad (Noordam 1996: 64; 70). Deze toezichthouders zouden bij alle vergaderingen van de kerkenraad aanwezig moeten zijn (Kooi 2000: 61). Daarnaast hadden de magistraten een stem in de aanstelling van leden van de kerkenraad (Buisman 2003: 130–131).

In de kerkenraad namen ouderlingen plaats die uit de kerkelijke gemeente waren verkozen uit een dubbel aantal genomineerden. Een ouderling werd voor twee jaar benoemd; elk jaar werd de helft van de kerkenraad vervangen door nieuwe ouderlingen. Naast ouderlingen

werden er ook diakenen benoemd, die aanvankelijk samen met de ouderlingen en de predikanten deel uitmaakten van het kerkbestuur, maar zich later volledig toegededen op de armenzorg (Kooi 2000: 45). In 1579 waren er in de Leidse Nederduits gereformeerde kerk twaalf ouderlingen (teruggebracht tot acht in 1588) en twaalf diakenen (Kooi 2000: 56; 126). Aanvankelijk kregen niet alleen mannen uit de bovenlaag van de bevolking een plek in het kerkbestuur: ook ambachtsmannen waren eind zestiende eeuw goed gerepresenteerd (hoewel meer onder de diakenen dan onder de ouderlingen) en ook Vlaamse textielarbeiders namen zitting in de kerkenraad (Kooi 2000: 44–45). Rond het begin van de zeventiende eeuw vond er echter een verandering plaats en werd de kerkenraad meer en meer bevolkt door de elite, zoals leden van de Leidse vroedschap en academici (Kooi 2000: 126–127).

Toen in 1795 de Bataafse tijd aanbrak, kwam aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerken een eind (Van Maanen 2004: 23). De bemoeienis van het stadsbestuur met de kerken lijkt met de officiële vastlegging van de gelijkheid van alle godsdiensten en de scheiding tussen kerk en staat tijdens de Bataafse tijd voorbij (Sleebe 2004: 138). Na het aantreden van koning Willem I trad in 1816 een reglement in werking waarbij de koning zelf via een ministerie van Eeredienst invloed had op de benoeming van nieuwe predikanten en kerkenraadsleden, waardoor de leden van de plaatselijke gemeente niets meer over de benoemingen te zeggen hadden en de kerkenraad meer nog dan eerst een eliteaangelegenheid werd, met vooral professoren, juristen en ambtenaren in de gelederen (Sleebe 2004: 140). Ook bij de remonstranten en doopsgezinden overheerste de elite in de kerkenraad, terwijl bij de lutheranen kooplieden en fabrikanten een grotere rol speelden (Sleebe 2004: 144). In 1867 vond er een democratisering plaats van de Hervormde Kerk (sinds 1816 de naam voor de vroegere Gereformeerde Kerk), waardoor mannelijke lidmaten een college konden kiezen die op zijn beurt weer de kerkenraad en nieuwe predikanten koos. Dit had ook invloed op de samenstelling van de kerkenraad: er namen nu vooral middenstanders zoals fabrikanten zitting in deze raad in plaats van elitaire figuren (Sleebe 2004: 140; 150).

Voor het *LOL*-corpus zijn voor het domein Religie notulen gebruikt van vergaderingen van de kerkenraden van drie verschillende protestantse geloofsstromingen: de Nederduits gereformeerden/hervormden, de doopsgezinden en de luthersen.